

Թերուն երկրորդ տպագրութեան ատենին, ուր պէտք ըլլայ նէ ալ աւելին պիտի ցուցնենք:

Այս թերթերը աչքէ անցուցած ատեն տեսանք Արեւելեան դարին ընտրած նիւթերն ալ. որը Հայերուն համար չ'է, որը Հայերէն չ'է, որը Հայերու արդի վիճակին համար չ'է. որն ալ իր խելքին բանը չ'է. որը պլաբանական չ'է, որը աստուածաբանական չ'է. մեղի հարցնէք նէ և ոչ մէկը բան մըն է:

Սրճարաններուն մէջ, Դեօլէի գայէթերուն մէջ Թոնիրներուն գլուխը, մամիկներուն բերանը եղած ու լաված խօսքերէն ճառեր ու ազգային գործերէ բողբոլին ազեա մարդոց մէ առնուած ազգային լուրեր: ահա բովանդակութիւնը Արեւելեան դարին: Չը հաւտացողը պիտի տեսնէ հիմայ:

Արեւելեան Դարը իր 9^{րդ} թիւին սկիզբը կը դնէ. Ազգային ընդհանուր ժողով վերնագրով յօդուած մը: Հոն Սահմանադրութիւնը մեռել մը կ'ընէ ինք ալ առջևէն երգելով Թաղելու կը տանի: Ետքը Մեղհանուր ժողովին մէջ յանձնարարական ժողով մը կազմուի ե կը գրէ: Այս բողբոլին սուտ է և Արեւելեանը կարծենք չը կրնար պլաբանութիւն մ'է ըսել: Երբորդ՝ կ'ըսէ, հիւանդանոցի և Փրկչի վարժարանի ծախքը կիսուն չափ պակսեցնելու առաջարկութիւններ եղեր է. . . Երանք կը տեսնայ արդեօք Արեւելեան եղբայրը չ'է նէ ուրիշ ազգի մը մէջ ասանկ ժողով մը եղեր է. կամ Թէ ազգային ընդհանուր ժողով մը եղեր է ուր մենք և Ազգին երեսփոխանները չը գըտնելու մը ուրիշ մարդիկ նստած են եղեր ու ասանկ որոշումներ ըրեր են, խամազ խառնան ալ խաբար է բերեր իրեն:

Ես չ'եմ տեսնուի Արեւելեան դարը մինչ չ'է հիմայ ազգային ընդհանուր ժողով մը ներկայ գըտնելու բողբոլ չ'է ունեցեր և փափայ շատ, ուստի իր երեսփոխութիւնը անով լըցված ասանկ անհիմն լուրեր կարծեր է Թէ մէկն իրեն եկած տուած ըլլայ:

Այս լուրը տալէն ետքը Այլաբանականը մեծ սպառնալիք մը կ'ընէ ազգային երեսփոխանաց ու կը պատուիրէ որ ասանկ ծանրաւ կըշտ որոշումներն միւս կողմանէ հասարակութեան Այսին ու Այսին ձայններուն ակնաջնի ի վար կ'ափեն, ետքը գէշ կ'ըլլայ հա. . .

«Ուստի մենք՝ կ'ըսէ Պ. Այլաբանը (այսինքն բոլոր ազգային խմբագիրք) . . .

կը հարցնենք Պ. Այլաբանին Թէ, ազգին կողմէն հաստատուող բերան ըլլալով՝ կը բողբոք Ազգային երեսփոխանաց չը գործած

մեղաց գէմ'նէ՝ և մեղ ալ իրեն հետ կը հըռչակէ նէ՝ արդեօք մենէ ձեռագիր մը առած է, ինչպէս նաև ուրիշ ազգային խմբագիրներէ (Թէպէտ և ազգային խմբագիր խօսքով ինչ ըսել ուղեղն հասկընալու համար ալ շատ հոգնեցանք):

Հիմայ կը բողբոքենք ազգին գէմ' Թէ մենք ազգային օրագրի խմբագիր չ'ենք՝ երբ իրաւյնէ ազգային օրագրաց խմբագիրք Արեւելեան դարին խմբագրին միջնորդութեամբն ու հետը կը բողբոքեն կոր, կամ, այն ազգին մէկ օրագրին խմբագիրը չ'ենք որ ազգին որ կը հըռչակէ և կուզէ խմբագիրը ճանչել տալ ինքզինքը Պ. Արեւելեան, մանաւանդ երբ ասանկ ամեն լսածն ի հրատարակութիւն կուտայ առանց զանի ստուգելու:

Արեւելեան դարը երկրորդապէս կը հրատարակէ յօդուած մը Փրկչի ձեմարանին վրայ ու ինչպէս ըսինք, մարդու մ'ալ մտքէն չ'անցած խորհուրդներ առաջ բերելէն ետև կը վերջաբանէ:

Կարծեցինք որ ալ անկէ ետև բան մը չը պիտի խօսի ու ուրախ եղանք իր վերջաբանին վրայ. բայց ահա յօդուած մ'ալ կ'առնէ, զոր չ'ենք վարանիր հոտած կոչելու, քանի որ շատ հին և ալ անօգուտ ու անտեղի եղած նիւթ մը ենթակայ ունի այդ յօդուածը: Թող Այլաբանականը ատունք հիմակու հիմայ պահէ ու երբ յարմար ատեն մը գայ (Թէպէտ չ'ենք յուսար, որ ալ այսուհետև գայ) այն ատեն չանթայէն հանէ:

Եթէ Արեւելեան դարը կուզէ բան հրատարակել Ազգին մէջ, Թող ամսական մը կապէ Ս. Փրկչեան վարժարանին աշակերտին ու Պ. Արեւելեանը (այսինքն ազգային արարողութիւնը Թարգմանել տայ անոր և ինքը անոր տառուղիքները Թող սխալէ: Բայց ասի մեր կողմէն առաջարկութիւն մըն է միայն, կուզէ նէ Թող ընդունի, չ'ուզեր նէ Թող ներէ մեզի ու ինքը դարձեալ իր փառաբան լալէ (այլաբանութիւն):

ԿԵՐԻՊԵԼՏԻ

Ետենէ մ'իվեր անուն մը կը յեղեղէ առնէ բերան, և աշխարհ ամի ի բերան կը նայի այն անուան տիրոջն ետևէն. զարմանքով կը գիտէ անոր ամեն մէկ շարժումը, զմայելով ականջ կը դնէ անոր ամեն խօսքերուն և սքանչանալով կը պատմէ անոր անշահախնդիր առանձնութիւնը, ուր ծածկել կը ցանկայ ինքզինքը՝ իր փրկեաներուն իրեն

ընծայելու յարգանքը իրեն ծանրութիւն մը համարելով: Այս անձը, ասպետին խոստովանելով, հաւատարմութեան բարերար ըլլալու և գերի ու սորուէ յողովարդներու իրենց ազատութիւնը ստացնելով՝ կը քաշվի կ'առանձնանայ իր տունը, ուրկէ ելած էր միայն ի վերուստ իրեն յանձնեալ պաշտօնը կատարելու ամենայն հաւատարմութեամբ:

Կարիպալտի Խոստովան ազատեց:

Կարիպալտի փոխարինութիւն մը չ'ընդունեց:

Ահա այս երկու յատկութիւններն են, որ Աշխարհիս սէրն անոր վրայ քաշեցին և այսօր առ հասարակ ամեն մարդ աւելի ակնածութեամբ անոր անունն ի բերան կ'առնէ քան թէ Աշխարհիս էն մեծ կայսերաց անունը:

Տար երկինք, որ ամեն ընկճեալ ազգերու համար ալ այսպիսի անձինք յառնէին և աշխարհիս խաղաղութիւնը հաստատ հիմանց վրայ դրվէր:

Կարիպալտի նոր ժամանակիս դիւցազունը, նոր տերութիւն սիրար թնդացուց և նորահասակ Սեդուս նախանձեցաւ անոր և անոր փրկեալներուն բազմին վրայ՝ և ահա հոս կը գնէ անոր փառքն աւելցնող գովեստի յօդուած մը, Աշխարհի էն մեծ լրագրէ մը:

« Երեկ առտու (նոյ. 9) այն պահուն որ աշխարհիս վաճառական մայրաքաղաքիս լուսաւորեալ և ոսկեկուռ մարդիկը կսկի և մալկոկի կոոց բարբարոսական խորհրդոց հանդիսատես ըլլալու գումարուած էին միահամուռ, երբոր կրիամիտ քաղաքավար պաշտօնատարներ իրենց շքեղ և փառթամ աթոռները բազմած՝ իրենց չորս բողբոջ անհնարին պերճասիրութեամբ և գոռոզութեամբ սպասաւոր և ծառաներ առած՝ դից և մարդկան առջև արքայական տեսարան մը կ'ընծայէին, երբոր քաղաքսպետ և դատաւորը արեւելեան քամին անձկանօք կը տենչային որ փչէ և իրենց ախորժակը բանայ, այնպիսի փեմ կերպարանք մը դասելով որ կարծես թէ իրենք են ստեղծեր զաշխարհ՝ ահա նոյն միջոցին իսկ տարբեր տեսարան մը Խոստովայ հաւաքային կողմը կը ներկայանար աչաց, յաղթական զինուոր մը, հզոր զորավար մը, ամեն մասամբ թագաւոր մը, բաց յանուանէ, գերութենէ ազատած երկրի մը խորանին առջև կը նուիրէր իր դիւցազնական անձնաշուիրութեան պերճ սլաակը ու ամենուն օրհնութիւնը և լալալին բարեմաղթութիւն

ները առնելով՝ կը հեռանար սոյն յաղթական, սոյն ազատիչ, սոյն իշխողը, կերթար, պարզ և ուղքատիկ, ինչպէս որ եկեր է, ու կը դառնար առանց շքանշանի, առանց վարձքի ու աշխարհային շնորհաց, իր առանձին կզգեսկը, իր անշուք ագարակը: Այո, կարիպալտին որ իր ազատած ազգին սրտին, Սեդուսի և Եւրոպայի պարտիզին ամենագեղեցիկ նահանգին տէրն էր, Կարիպալտի, որ փառաց և իշխանութեան կատարն էր ելած՝ իր ընտրեալ թագաւորը բարեւելէն ետեւ այն ազգային անկախութեան գանձը, զոր իր հզոր և աջակ բազկովը շահեր էր: Պատմութիւնը իր դիւցազնական թերթերը որ չափ խառնէ՝ հազիւ այսպիսի անձնանախորհութեան սքանչելի օրինակ մը կրնայ ցուցնել:

« Իսկ մենք, ժամանակին յետին ժառանգները, ուր կրնանք գտնել այսպիսի վեհանձնական գործ մը, որ պէթ այս մեր դարու ցածութիւնը վերականգնէ. . . Քաջ գիտենք որ աս մեծ մարդուն անաշու պարզասիրութիւնը, աս բարի մարդուն հրաժարական բարեւ շատ մը բարձրագահ, աշխարհագէտ և դրամապաշտ մարդոց տղանդակ պիտի երևի, և կերպով մը արբունական շրջաններու մէջ ցուցամոլութեամբ իրոխտացողները պիտի շփոթէ. լու գիտենք որ պիտի մոմուան անոնք, թէ հին դիւցազունը թառրին վրայ կրնան խաղալ, վարժարանի աշակերտաց ճարտասանական կրթութեանց կրնան իրթ մատակարարել, թէ անձնաշահութիւնը սրտաշարժ ներգործութիւն ունի միայն ողբերգութեան մէջ, թէ քարոզի մէջ քաղաքաւոր է, թէ արդի յոգնած և մաշած ընկերութեանց բարոյական անաշ և գրգռիչ պատու մը կրնայ ընծայել, ասպիսի արդեան արթուն մարդոց և իրթագաշտ կանանց մէջ իրօք անձնաղոհութիւն ընել և քարոզել, օնանդ, ինչ առասպելաբանութիւն, ինչ գուեհիկ և պարսպ գլխի գործ է: Այո, ուր կերթայ մեր բանը, և «կարգ կանոն» ըսածդ, ինչ կ'ըլլան միապետութեան հովանիին տակ հացկատակութեամբ աճեցող և արքունական մթնոլորտին մէջ ապրող առաքիյի մարդիկը, եթէ ամեն մարդ Կարիպալտին պէս իր խաւքին հաւատարիմ կենար, եթէ անոր պէս բռնաւորներ խորտակեր, թագաւորութիւններ բաշխեր, և առանց անձնական փառասիրութեամբ հայրենեաց ծառայեր. եթէ աւոր պէս փառք, ճոխութիւն ետեւ թողուր և բազմին վաղանդակ գգունքներէն հեռանար, մինչդեռ ուսմամբ մեծամեծներ անոր

եռեւէն հեւարով կը վաղեն : Երանի գահէրուն և ազնուապետաց , որոց դեռ աշխարհըս կը քրքրէն պաշտօն կը նուիրէ . վասն զի Վաշինկըն մը և Կարիպալտի մը եղանակն պատկերներ են և ասոնց օրինակը տարախտ խիկ չէ

« Հիմիկ աշխարհիս բարձրագիւր մարդիկ դաւաճանաց և մատնաց մինակ բազմաշան գովեստ և համակրութիւն , հիմիկ հանձար , խիղճ և աննկուն հայրենասիրութիւն խեղդող և ցմահ մաշեցնողներուն մինակ . դաւանեաց պատկ և խուսկ . կը մատուցանեն , մինչդեռ նոյն խղճալեաց զնգաններուն վրայ աւանդը զեղիութեամբ պար կը պարեն : Եթէ թշուառութեան զանգալը հնչէ , եթէ մահ և կործանում անոնց գլխին հասնին , ինչպէս պիտի սարսի մարդկային ընկերութիւնը , ինչ սոսկալի ունայնութիւն պիտի թողուն իրենց եռեւէն : Սակայն Իտալիոյ փրկիչը , Կարիպալտին ափ մը գնդով Սարսալաի ծովափունքը կոխած օրէն , մինչև այն ժամը որ Վիրուլ Սընտիին վերջին հրաժարական բարեւը տուաւ , անոր փառաւոր ձեռնարկութեան փառքը պահ մը չի նսեմացաւ : Ինքը քաջաց քաջը , բարեսիրաց բարեսէրը , պարզասիրաց պարզասէրը , Կարիպալտի սկիզբէն ցլերջ նոյնը մնաց : Միշտ պատերազմաց մէջ առաջին նետադը , թշնամիին կաթիլ մը արիւնը ընդունայն և անկարեկից չի թափող , կեղծութիւն չի տանող , և կեղծաւորաց շանթա հարող , քրիստոնէի մը դիւցազնական առաքինութեանց , այս է , արիութեան , չափաւորութեան , համբերութեան , անձնանուիրութեան , պարզասիրութեան , բարերարութեան և հաւատարմութեան յիշատակը թողլով Կարօլին ժողովրդեան մէջ , սր երկար գերութեան մէջ ապականէր էին , մեկնեցաւ գնաց , թող Իտալիոյ ապագայ փառնայ ժամանակ Իտալիոյ կողմէին աչք մը նետէ , ինչպէս որ ալեկոծեալ նաւատորմ ջուրը փայ կանգնող ֆարոսին կը նայի : Եթէ երբեք Իտալիոյ փառնոյի հասնի , վերստին Կարիպալտի անոր ծայր պիտի թռի , և մինակ անոր փառաց և յաղթանակաց ժամանակ Կարիպալտի աներեւոյթ եղաւ : (Տե՛ի Նեւ-ը)

Դ Ի ՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՓՈԱՆՍԱՅԻ ՀԵՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՅ

ՎՐՅՅ

ՄԵԶԻՆ ԴԱՐՈՒՑ ՄԵԶ

Մընքի հանգիստ անուն Պաանսերէն ամօրեայ պարբերական տետրակին հսկումբերի թերթին մէջ այս վերնագրով յօդուածը տեսանք , որ բաւական տեղեկութիւններ կը պարունակէր ազգային անկախութեան տուեանին մէջ քանի դէպքերուն վրայօք և մեր վերջին թագաւորաց երկուքին և անոնց պաշտօնէից նամակները , զոր մեր նախնեաց տեղը Պաանսացիք պահած են եղեր մինչև հիմայ և այսօր երևան կ'երևէ ու կը պարտաւորինք օտար լեզուէն թարգմանելու՝ բնագիր Հայերէնը կորստիւմ կամ դեռ ձեռք անցած չըլլալով :

Ղգային հնութեանց մեծ մասին յաւալի կորստեան հետ մեր վերջին թագաւորաց այս չքնաղ և սիրելի յիշատակաց կորուստն ալ ողբալէն ետեւ , շնորհակալ կ'ըլլանք Ղգին կողմէն Գ. Վիգթօր Վանկուա մեծանուն հալապէտ և հայասէր Պաանսացւոյն , որ անդու կ'աշխատի Հայոց դրականութիւնն ու պատմութիւնը Վաարհիս էն մեծ ազգին , Սարգիսութեան առաջին բարերար ժողովուրդին ծանցընելու և միանգամայն մեղի տալու ինչ որ մեր աղքատութեան և կամ անտարբերութեան անձեռնհասութիւնը մեղի զըլլացեր է :

Յուսալով , որ Ղգիւ Պաանսացւոյն այս նոր աշխատութիւնն ալ մեծ ուրախութիւն և լոյս պիտի տայ մեր ընթերցողաց և հեռաւոր սիրով և շնորհակալութեամբ պիտի ընդունիլ ամենէն՝ կը փութանք զանի ամբողջ թարգմանելու , պէտք եղած տեղը մեր կողմէն ալ ծանօթութիւններ դնելով :

Ա.

Հայոց և Պաանսաց յարաբերութիւնները , խալիլութիւն Ժամանակ :

« Հայոց և Ղգիւմտականաց յարաբերութիւնները խաղաղութեան տունէն կ'սկսին : Բրիտանեայ պատերազմականները , որ խալիլ դրոշից ներքեւ եկած էին , քանի քանի անգամ անցան փոքր Ղգիոյ այն սեպագիւղ լեռները , սրտնք զՂգիկիւ կը զատեն

կապաղովկիայէն ու Իսաւրիայէն և հայոց հետ դաշնակցութիւն ընդ մահմետականաց դէմ:

» Տասն և մեկերորդ դարէն ՚ի վեր Հայերը Տօրոս լեռանց հարաւային կողմն եղած ընդարձակ դաշտերուն և Լճիքաւ գետէն մինչև Սաղաթի ծովածոցը տարածվող լեռնոտ երկրին մէջ հաստատած էին իրենց բնակութիւնը. և այս երկիրները տակաւ առ տակաւ գրաւած էին Յունաց ձեռքէն, որոնց կայսրութիւնը կ'իշխէր տակաւին այս միջոցին փոքր Լճից մէկ մասն վրայ: Այսին ձև Հայերը Սահմետականաց և Թաթարաց արշաւանքներուն պատճառաւ թողուցեր էին իրենց հին նահանգները ուր էր Լճարատ, Հայկայ ցեղին նստնի բնակարանը և երկր էին բնաւորել նոր հայրենիք մը այն երկրին մէջ՝ զոր Առաքանդուպօլսոյ կայսերաց ձեռքէն առնելով իրենց ստացուածքն ընկել համար Լճաբացիք և Թիւրքք կը կրուէին իրարու հետ, և ուրիշ տակաւին էտքը Քրիստոնեայ լէգէոններ պիտի անցնէին սուրբ տեղեաց աղատութեանն համար երթալով:

» Լճք խաչակիր բանակին առաջին հատուածները Տօրոս լեռանց կիրճերը անցան, ուրիշ ալ Կիլիկիա կը մտնով ինչ մեծ զարմանքով տեսան հոն բազմաթիւ քրիստոնեայ ժողովուրդներ, որոնց երկիրը կիսով չափ բիւզանդացի և արաբացի զինուորներով պահպանված, կարծես թէ հաւաքման կէտն եղած էր. ուր քրիստոնեայ և միւսլիման, երկու սկզբունքները իրարու դէմ էնէին պիտի:

» Հայերը կարող եղեր էին Կիլիկիոյ մէջ անկախ իշխանութիւն մը հաստատելու, և երկրին իշխանները, ՚ի սկզբան Յունաց հարկատու, տակաւ առ տակաւ ինքզինքնին ազատք էին բիւզանդացի զօրապետաց լուծէն և անընդհատ աշխարհակալութիւններով իրենց իշխանութիւնը հաստատած էին բոլոր այն երկրին մէջ, զոր հինքը Կիլիկիա կը կոչէին և ետքէն փոքր-հայաստան կոչվեցաւ յանուն նոր տէրերուն և ՚ի փոխանակութիւն այն ընդարձակ կայսրութեան, զոր ասոնք պարաւաւորեր էին թողնելու: Ուրեքն, Լճիի Բազրատունեաց ցեղին վերջին թագաւոր Գազիկ երկրորդին ազգականը քրաւ այս թագաւորութեան հիմունքը, որ էր ընդ դար ժամանակ պիտի կառավարէր Կիլիկիան: Եւ իշխանը, ինչպէս կը պատմեն հայ ժամանակագիրները և մասնաւորապէս Կիրակոս (Պանծակեցի) փոքր դրեր էր, որ Գազիկի օպանման վերջէն առնէ Յոյներէն. ինչպէս որ շուտ մ'ալ յաջողակութեան և ճարտարութեան զօրութեամբ կարող եղաւ զանոնք շատ բերդերէ վանելու: Սակաւ շուտակաւ, իրեն կռիւներուն մէջ նետովոյ Հայոց օգնութեամբ իր ստացուածքներն այնքան եւելցուց, որ իր ցեղը Կիլիկիայն տիրեց, ՚ի սկզբան պարզ Պաքոն պատուանդանով զոր խաչակիրներն իրեն տուած էին և ետքը թագաւոր անունով, զոր իրեն ընծայեցին

Եւսթիայի Ֆրէտերիկ երկրորդ Պարպրուս կայսրը և Ս. Եթոռ:

» Եւ Ռուբէնի յաջորդներէն Էլոն երկրորդ իշխանին կը պատշաճի Կիլիկիոյ մէջ հայկական թագաւորութիւն մը հաստատած, և իր կայսրութիւնը երկու դարու միջոց Լճից պատմութեան մէջ բարձր աստիճան մը դասել տուած ըլլալու փառքը: Խաչակրաց իր թագաւորութեան մէջ զբաղնովին օգուտ քաղելով, Ֆրանկ իշխաններուն հետ մշտնջենաւոր յարաբերութիւն հաստատեց և մինչև անգամ Կիպրոսի իշխաններուն հետ ալ նիզակացութիւն հաստատեց, որով հայ Կիլիկիան ալ Ֆրանկներուն Լճից մէջ հաստատած կայսրութեան ստացուածոց լրացուցիչ մէկ մասը ճանցրվեցաւ (1):

» Եւ ահա գլխաւորաբար այս վերջին հանգամանաց պատճառաւ էր, որ հայերը և Ռուբէնեան հարստութեան իշխանները պարտաւորեցան հռոմի և արեւմուտքի հետ անգուլ յարաբերութիւններ ունենալ: Եւ յիշաւ ի Էլոն երկրորդի թագաւորութեան առաջին օրէն քաղաքական և առևտրական գործոց հրովարտեաց գիրքն երեւան ելան ու դրեթ աւերնդմիջաբար շարունակվեցան իրարմէ քիչ միջոցներով հեռի, մինչև Ռուբէնեանց թագաւորութեան կործանման առն ՃԴ². դարուն վախճանը ի ռուսիեան ի Էլոն Զ² ի օրովը:

» Երեւմտեան ժողովուրդներէն էն առաջ հայոց հետ շարունակ հաղորդակցութիւն ունեցողներն եղան Ղէնովացիներն ու Վենետիկցիները, որոնք Կիլիկիոյ հարստութիւնները հոն քաշեր էր: Էլոն Բ. անոնց մեծ արտօնութիւններ շնորհեց. ասոնք մինչև մեզի հասած են և անոնց մէջ կը տեսնովի հայաստանի թագաւորին Երեւմտականաց հետ յարաբերութիւններ ունենալով սպասած շահուն ապագայը. վասն զի իր թագաւորութիւնը պահպանելու օգնութեան յոյսը անոնց վրայ դրած էր: Էլոն նին յաջորդներն ալ իր օրինակին հետեւեցան և Հայաստանի թագաւորներուն ոչ միայն Իտալիոյ ծովային հանրապետութեանց այլ և Ֆրանսայի, Սպանիոյ և Կիլիկիոյ նաւաւար ժողովուրդոց ալ շնորհած այն բազմաթիւ արտօնութիւնները կը ցուցնեն, որ Հայերը արեւմուտքի հետ իրենց յարաբերութեանց պահպանութեան համար մեծ հոգեղութիւն ունէին:

» Եւ յիշաւ ի Կիլիկիա ալ մեծամեծ օգուտներ կը մատուցանէր Երեւմտականաց թէ քաղաքական և թէ առևտրական: Եւրոպային վաճառատուն մ'ըլլալու համար պանելի յարմարութիւն մ'ունեցող երկիր մը ըլլալէն զատ, Ֆրանկաց բանակներուն ալ նոր պաշար պատրաստելու տեղ մը և զօրաց ճամբու վրայ ապահով և յարմար իջևան մ'ալ էր. ուր

(1) Այս և հետագայ պարբերութեան մէջ մեր գլխաւոր ծին հակառակ զբաղվածքներ կան նե ալ սխալ կարծեմուտ տեղ կ'ըսենք թէ հեղինակը քաղաքականութեան մը նպատակը և գլխաւորութեամբ դրած է այսպէս: (Ճան. Թ.)

խաչակիրը կրնային իրենց զօրութիւնները կեդրոնացնել, տակաւին զանոնք Վարդը չը մտցուցած և անհաւատներուն հետ դէմ առ դէմ չ'ենկած : Եթէ Հայերը լաւ հասկըցած ըլլային իրենց օգուտը, սուրբ պատերազմներուն մէջ միայն հանդիսանան պաշտօն վարելով զոճ ըլլալու չ'էին (պաշտօն մը, զոր չը թողուցին երբէք) : Ֆրանկաց օժանդակներ ճարելու էին և այնպէս անոնց վտանքներուն հաղորդ ըլլալով՝ անոնց յաղթութիւններէն ալ օգուտ կը քաղէին : Այս անորոշ կացութիւնը հասարակաց թըշնամեցն դէմ, այս բացակայութիւնն 'ի պատերազմին՝ քաղաքական միջակացութիւն մ'էր, որ երկդիմի երկցաւ խաչակիրաց : Եթէ յառաջընթաց է ան տարակոյս սուրբ պատերազմաց ժամանակագրաց հայերուն համար հանած գեշ հետքաւը, որ առիթ տուաւ Գրանկոց բանակին գլխաւորներուն և Վապին զեպաններուն լայնափ անդամ հառնի արքունեաց ուղղած այն չափազանց զգարտութիւններուն, զանդաւով Հայերէն, անոնց անգործութիւնն և ան վտահալութիւնն, անոնց կրօնական մղբութիւններէն և երկրին մահաբեր կլիմայէն :

« Հայոց քաղաքականութիւնը կ'երևայ թէ շատ քիչ փոփոխած է բոլոր խաչակրութեան ջրմանին մէջ : Միմիայն կը ջանային իրենց օտարացածոց մէջ ինքզինքնին պահպանելու, իրենց կրօնն անտարտադասելու, Վստիքի իշխանին իրենց վրայ ձեռնադրութիւնն և միւսիւրյաններուն արշաւանքներէն ինքզինքնին ապահովելու, վաճառականութեամբ տէրութեան եկամուտները եւեջներու և ինքզինքնին պաշտպանելու հռոմի արքունեաց զոհանջմանց գէմ, որ կ'ուղէր զանոնք իրեն քաշել և անոնք հրաժարել ցննել տալ այն հաւատքէն, որ Եզգին առաջին առաքելներէն ընդունած էին, երբէք չը խորհեցան Հայերը, յօդուտ քրիստոնէութեան, սուրբ երկիրը գրաւել և այս է, դոնէ այսպէս կը կարծենք, խաչակիրաց և արևմտականաց անոնց դէմ հակակրութեան մեծ շարժառիթը :

« Հայերը, որ խաչակրութեան շնորհիւն կաբող եղած էին իրենց թագաւորութիւնը ձեռնիւրտելու, և Վարդաց ու Կիւրոսի Գրանկական իշխանութեանց հետ սերտ յարաբերութեամբ կապված քաղաքական ձև մը տալու իրենց թագաւորութեան անտարբեր կենալով այս վտանքներուն, ուր Վոնց վիճակը այնչափ անգամ խաղաղեք եղաւ միջին դարու մէջ, շատ ուշ հասկցան, որ իրենց կայսրութեան տեղութիւնը Երևմտականաց Վոնց մէջ բրած աշխարհակալութեան պահպանութիւնն կախում ունէր : Աստի երբ խաչակիրներուն համար սխաւ պարտութեանց և ձախորդութեանց ժամանակը, հայերը ստեղծմով նշմարեցին, որ միւսնոյն վիճակը կ'ստատէր ետքէն իրենց ալ : Միւսիւրյանն իրենց նորէն ձեռք անցուցած էին բոլոր Վարդերը,

Երուսաղէմ անոնց իշխանութեան ներքեւ ինկած էր : Գրանկաներէն ինչ որ մնացեր էր ցամաքին վրայ՝ շուտ մը նաւ մտած էր Կիւրոս փոխադրուելու համար, որ քրիստոնէից բոլոր անդրաճողական աշխարհակալութիւններէն մէկ հատիկ մնացեր էր ձեռքերին : Հայերը շատ արագ զգացին Վարդի քրիստոնէից տէրութեան անկման ընդդիմահարուիչ, և իրենց թագաւորութիւնը որ ալ պատուար մը չ'ունէր Միւսիւրյաններուն գէմ գնելու, և որ թէ լրանց կիրճներէն և թէ ծովէն տանուն դիւրամատակի էր, հեշտալի որո՞՞մէ կ'ըլլար իշխանութեան հէնքներուն : Շուտ մը Եզգիպտոսի, Գամատի, Հալէպի, Սաւուրի սուլթանները, Փոքր Վոնց թիւրքմէները և Իկոնիոյ (Քոնստ) թիւրքերը իրենց բանակներով ողողեցին երկիրը, ամեն կողմ աւրեցին, զեղերը այրեցին, հուր տուին քաղաքներուն և եկեղեցեաց, վաճառատունները աւարի զարկին և բնակչաց մէկ մեծ մաս մը 'ի ցեղութիւն վարեցին :

« Այս անգագար նորագլուխ տառապանաց մէջ էր, որ Հայաստանի թագաւորները խորհեցան հետ զհետ պատգամաւորութիւն զգնել 'ի Հռոմ և յԵրևմուտք, քրիստոնէական իրենց երկրին օգնութեան կանչելու : Սուրբ Վատը լաւ գիտէր, որ Հայաստանի քրիստոնէաց թագաւորութեան պահպանութիւնը երաշխաւորութիւն մըն էր Վարդի Թշնամեան իշխանութեան մըր հաստատութեան, և որ հարկ էր Երևմտի քրիստոնէից կենաց համար պաշտպանել Եւրոպայի Վոնց մէջ տարածված այս գաղաւթը : Իւրց թէ այս տունիս մէջ Գրանկայի արքունիքը քաղաքական շահերէ աւելի բողբոմին կրօնական խնդիրներու զեղած ըլլալով, թէ Երևմուտքի թագաւորները երթալ իրենց հայրենիքէն հեռու պատերազմելէն տաղտկացած ըլլալով և թէ վերջապէս խաչակրութեան աստուածազնեցիկ եռանդը բողբոմին զաղած ըլլալով՝ Եւրոպա խուլ եղաւ Հայաստանի իր բաւառապուս ջնջվելու կէտին արձակած վշտայայտ աղաղակներուն :

« Իսպայից ծովային հանրապետութիւնները, որ Վարդի Գրանկաներուն աղէտիցն հակառակ, Միւսիւրյաններուն վերստին գրաւած նաւահանգիստներուն և վաճառաշահ քաղաքներուն մէջ իրենց արտոնութեանց պահպանութիւնը ստացած էին, Հայաստանի առուտուրին ալ մեծ յարգ չ'էին ընծայել : Վենետիկցի և Ղենտալացի վաճառականները, Գոանայի և Սարսիոյ առուտուրն ընդունին ալ անգայտացած էին Կիւրիոյ նաւահանգիստներուն մէջ և կարծես թէ Այասի, Տարսոսի, Միսի և Միսիսի մէջ ունեցած վաճառատունն թողելու վրայ էին : Վաւրն զի Մահմետականաց արշաւանքներէն 'ի վեր ալ այս քաղաքները չ'էին հայթայթեր իրենց այն առջին առուտրական շահերը, և տէրութեանց քաղաքականութեան հրովարտակ զիրերուն մնացորդները, ԺԳ. 7

դարուն վերջերէն ու թ. Գ. Դ. դարուն սկիզբներէն, յայտնի կը ցուցնեն որ Հայաստանի վաճառականութիւնն ու ճարտարութիւնը էն սաստիկ հարուածոց ներքեւ ձնը վեր է :

Տանկէտրսերորդ դարուն առաջին տարիներէն Հայաստանի թագաւորութիւնը վերջին աստիճան թշուառութեան մէջ ընկած էր : Երկրին իշխանները իրենց թագաւորութեան աւերմունքն ու քանդումը տեսնելու մշտնջենաւորապէս դատաւարաւորուած, կաւտաղի թշնամի մը ետ մղելու անդադար զբաղած, որոնց բանակները տարիէ տարի թէ թրւով և թէ զօրութեամբ աւելի բազմացած կը դառնային, կենաց յոյս ուրիշ տեղ չ'էին նշմարել իթէ ոչ Արեւմուտքի օգնութեան մէջ : Այս ժամանակէն սկսաւ Հայոց պատգամաւորութիւններն աւելի յաճախ և աւելի ստիպողական ըլլալու : Ռուբինեանք սոսկ իրենց զօրութեամբը մնացած, յուսահատ թախանձանք մը Ս. Աթոռին ձեռնադրութիւնը և իրենց աներևութելու մօտ թագաւորութեան համար խաչակրութեան մը հրաւերը կը խնդրէին : Բայց Հռոմի արքունիքը որ երբեմն տրամադրեալ կ'երևէր Հայոց օգնելու, իրեն համար յաղթին անկարելի անտարբերութիւն մը կը տեսնէր Արեւմուտքի իշխաններուն վրայ : Ֆրանսա եւ Անգլիա, այն առին պատերազմի մէջ ըլլալով Ս. Աթոռին թախանձանքը իրենց անվերջանալի վեճերը կը յարուցանէին եւ Պապին իշխանութիւնը Արեւմուտքի մէջ տեղի ունեցած դիպուածներով անկարգած Վիեննայի քրիստոնէից օգնութեան գալու անկարող եղած էր :

Սակայն երբ Ռուբինի տերունդը Լեւոն Ե. ի կենացը հետ վախճան գտաւ՝ ատեն մը այնպէս կարծր վեցաւ որ Հայաստան նորէն կանգնուէր պիտի : Լուսինեանք, որ Հայաստանի պարօններէն թագաւորութեան աթոռն հրաւիրվեցան, իրենց նախորդներէն աւելի կարող էին երկրին աղետից դարման տանելու եւ Արեւմուտքէն օգնութիւն գրտնելու : Ասոնք իրենց Ֆրանկ իշխաններուն հետ ազգականութիւնը, իրենց հասարակ կրօնը եւ քրիստոնէութեան օգնութեւն առաջ կը բերէին. եւ այս իրաւունքները համոզած էին զՊապիքը որ ստիպեն Հռոմոսի առաջնականները եւ Վենետիկցիները Հայաստանի օգնականներ հասցընելով անհաւատներն այն տեղէն հալածելու : Սակայն այն դերադոյն վճիռը որ ըզՀայաստան ազգաց կարգէն ջնջվելու դատաւարտած էր մերձ էր ի կատարիլ : Լեւոն Զ. Լուսինեան նոր բարձրացած էր Սիւրի Աթոռը. իր աւերակ թագաւորութիւնը քանի մը կիսակործան բերգեր միայն պարունակելու չափ պզտիկցած էր եւ իր բանակն ալ քանի մը հաւատարիմ զօրքերէ միայն կը բաղկանար, որոնք պատրաստ էին վերջին անգամ քաշելու իրենց թուրը իրենց երկրին անկախութիւնը պաշտպանելու համար :

Հարն ընդ կոտ :

Վանքի Պօղոս ախպորը գլխուն ելած փոխանը :

- Որքէ կուգար կոր ախպորտանք :
- Սէր էլմ Տրապուզանից կիւգանք :
- Սէր Պօղոս ախպորը տեսնաք հիւ ճամբան :
- Վիւր Պօղոս ախպեր կ'ասես : Սիւր խեա Պօղոս էլ կեայ, Թարոս էլ :
- Ուր է սա Պօղոս Վարդապետ էր առաջ նէ :
- Տօ խա. դիւ Պօղոս վարդապետ չ'իստես, կ'ասես Պօղոս ախպեր :
- Հապա ան հիւնայ Պօղոս ախպար է. հոսկէ փախաւ, կարգէն լուծվեցաւ : Ղաւմբան չըտեսնաք հիւ :
- Տիսանք. զէն ասեց, ես իմ դործ արի, կերթամ վօրէիթ :
- Սուա է, ան փախաւ ասկէ :
- Տօ Վիւրիկէօր կիրիշէն. զէն լոմուճապ միեղ սուա կ'ասէ :
- Եւ ինտոր տեսաք ճամբան :
- Տօ մըկայ մենք տեսանք էն, ելէր է թուրք անաւիւր, գլխի շոր տըվէր ճոճ պաւնրմ. կարոտ խաչափներ զըմէնն էլ թուրքի. ձի մէյ տակ իսկուն կըլըբատորար. կարոտ տապանձէ մ'էլ ձիեռք. տապանձէն էօր ձիեռքն էր, իսկուն կը ծծար. հէ՛ հէ՛ Ստամբուլ, իսկ վեր դերլիսուա կ'ասէր. էս կանտար էնդին էսդին շօւ տուի, էս իմ ուղածն արի. էս վոր կ'ասէր, տապանձէն շէօւ տուաւ, մէկ էլ կիրիշէն վօր, աջ ձիեռ կտորաւ, ձեռք մաս իսկուն բռգըքիւր, մէկ էլ արիւններ վերէն լեօղ կուտայ :
- Տօ միեռք ինչ կանտար ցաւանք էնոր ձիւռաց վերէն. վօր օծեալի : Սիւր ցաւած դատարք ելաւ. Աստուած էնոր կաղէպ է տրեր :
- Վրսէն թէ Սեղուն Պօղոս ախպորը շատ բան ըրաւ : — Եւ ալ Սեղուն չ'ըրաւ ան : Սիւր հոս ան Տրապուզան :

ՍՏԸՄՊՕԼՏԸ

ԵՆ ՍԵՓԻԼ ԳԻՐ ՄԻԼԼԵԹ

Այս վերնագրով տետրակ մը կէսը ձրի կէսը ստակով կը ծախվի Հայերուն մէջ : Պանդուխտ ազգայնոց վեճակը կը նկարագրէ Պօլսոյ մէջ պանդուխտ Հայ մը Ագաթի կանքի մը նամակներ գրելով :

ԽՄԲԱՅԻՐ-ՏԵՕՐԵԱՅ

Յ. Գ. ՍԵՂԱՅԵԱՆ

Ի ՀԱՆԱՆՈՒ Կ. ՊՕԼՏՈՅ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԵՌԱՀԱՆՆՈՒ ՄԻԻՀԵՆՏԻՍԵԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԵՆԵՑԵՐՈՅ ԳՈՂՈՅ ԹԻՒ 47.

3. Հերիւեան վիճակը .

Պարօն, Աղգասեր հանրամեջ չիտաս մեզի .
 — Ներեցէք Պարօններ, չը պիտի կրնամ տալ ձեզի, վասն զի դուք քսան տարու
 չը կայք . և անոր յարգը չ'էք կրնար գիտնալ :